

De gevolgen van COVID-19 voor het basis- en voortgezet onderwijs

E. Denessen en F. P. Geijsel¹

1 Inleiding

Het jaar 2020 staat in de wereldgeschiedenis te boek als jaar waarin de coronapandemie uitbrak. Er was een ongekennde directe bedreiging van de volksgezondheid en de enorme druk op de gezondheidszorg. Daarbij hebben scholen wereldwijd de deuren van het gebouw moesten sluiten.

‘Bijzondere tijden’ kopte het vakblad voor voortgezet onderwijs *Van twaalf tot achttien* in het juni 2020. In het nummer lezen we ideeën over hoe we de toekomst van het onderwijs kunnen versterken en vernieuwen op grond van wat we in deze beginperiode leerden over onderwijs en wat leerlingen ons lieten zien. Dat was vooraf hoopvol: leerlingen leken baat te hebben bij de rust en de geconcentreerdere focus op het leren als functie van ‘school’; in de roostering van schooltijden zagen we nieuwe mogelijkheden; en we registreerden het belang van aandachtige betrokkenheid van docenten bij hun leerlingen, de pedagogisch-didactische relatie. De risico’s werden vooral gezocht in de impact van corona op het (sociale) welzijn van de leerlingen. Ook in de juni-2020-editie van het onderwijsvakblad *Didactief* werd vooruitgekeken over ‘na corona’: hoe bouw je groepsgevoel in een online klas, hoe ontwerp je hybride onderwijs, wat weten we over het gebruik van technologie; met tips over het onderhouden van contact met leerlingen via sociale media.

We zijn nu twee en een half jaar verder en bieden met dit themanummer een terugblik met zeven studies vanuit een onderwijs-wetenschappelijke focus. De studies betreffen onderzoeksgegevens uit scholen in Nederland uit de eerste periode van de coronapandemie. De studies geven inzicht in de gevolgen van de schoolgebouwsluitingen voor het leren van de leerlingen in bredere zin en hoe lera-

ren en scholen met de situatie zijn omgegaan, en bieden een reflectie op de wijze waarop het onderwijs omging met de abrupte en ingrijpende veranderingen voor leerlingen, ouders, onderwijsprofessionals en scholen.

Deze inzichten zijn van belang voor de inrichting van het onderwijs in de nabije en verdere toekomst: niet alleen de pandemie zelf heeft gevolgen, maar vooral de manier waarop erop is gereageerd. Lockdowns en afstandsmaatregelen zijn ingrijpend voor het functioneren van een samenleving en de ontwikkeling van onze jeugd. We staan pas aan de vooravond van de langdurigere gevolgen voor de generatie jonge mensen. Voor deze generatie geldt dat drie jaar uit hun schoolperiode substantieel anders zijn verlopen dan normaal. De basisschoolleerlingen van rond de 11 jaar in schooljaar 2019-2020 zitten op dit moment (schooljaar 2022-2023) in het tweede leerjaar van het voortgezet onderwijs, hebben een andere transitie naar het voortgezet onderwijs gekend dan de generaties hiervoor met minder tijd om te leren functioneren in de groep leerlingen in het vo. Een brugklasser van schooljaar 2019-2020 in het vmbo doet dit schooljaar (2022-2023) eind-examen en heeft daarmee feitelijk geen normaal schooljaar gekend. We zijn hier economisch en maatschappelijk gezien niet zomaar op ingesteld. De gevolgen op langere termijn dienen zien aan liggen mogelijk dieper en complexer dan we nu kunnen overzien; zie bijvoorbeeld het onderzoeksprogramma effecten op de maatschappij van ZonMW². Daarbij dienen zich kantelingen aan in bekende patronen, zoals dat meisjes in de middelbare-schoolleeftijd een inhaalslag lijken te maken in problemen die we tot nu toe meer bij jongens constateerden (Boer et al., 2022).

Het is van belang om de onderzoeksgegevens de observaties van leerlingen en onderwijsprofessionals die we op dit moment

beschikbaar hebben uit de beginperiode van de coronapandemie te benutten voor nauwgezet onderzoek over de onderwijspraktijken in deze periode. Dit levert een bijdrage aan de benodigde reflectie om in de toekomst de langduriger gevolgen voor de schoolloopbanen en levens te doorzien en te kunnen begeleiden. Daarbij gaat het er ook om dat de leerlingen van nu, die over tien tot twintig jaar volop in de economie en maatschappij meedraaien, tegen die tijd ook zelf kunnen teruglezen wat er in deze bijzondere periode van hun schoolloopbaan is gebeurd.

In dit themanummer volgen we in paragraaf 2 de gebeurtenissen in het eerste jaar van de pandemie in het Nederlandse onderwijs, de aanpassingen die hierop volgden en de gebieden in en rondom de school waarop doorwerkingen te verwachten zijn. In paragraaf 3 positioneren we de focus van dit themanummer. Daaropvolgend leiden we in paragraaf 4 de verschillende artikelen in het themanummer in.

2 Schoolgebouwsluitingen en gevolgen voor het onderwijs

In Nederland sloten de deuren in het basis- en voortgezet onderwijs tot drie keer toe. De eerste keer startte op 16 maart 2020 en hield aan tot in juni van dat jaar³. Van eind december 2020 tot februari-maart 2021 werd schoolgebouwsluiting opnieuw ingezet om verspreiding van het virus tegen te gaan. Naast bescherming voor de ouderen en mensen met zwakkere gezondheid, speelde bij deze tweede lockdown ook de bescherming van onderwijsgevend en -ondersteunend personeel een rol. Volgend op de uitbraak van de derde Covid-19 golf gingen een week voor de kerstvakantie eind 2021 de schooldeuren nog een keer voor een korte periode dicht.

Zoals we kunnen teruglezen in de vakbladen en media van destijds, deed de crisissituatie ten tijde van de eerste schoolgebouwsluiting een groot appel op het aanpassingsvermogen in de sector en op snelle onderwijsontwikkeling. De onderwijswerkelijkheid voor leerlingen, ouders, leraren en andere professionals veranderde sterk in

korte tijd. Er werd overgeschakeld naar leren en lesgeven op afstand en het begeleiden van het leren werd onherroepelijk ook een verantwoordelijkheid van ouders. Er was kwantitatief absoluut minder sociaal contact tussen leerlingen, tussen leraren en leerlingen en tussen leraren onderling. Het vergde forse inspanningen om dit te compenseren met kwalitatief contact, zoals belrondes van mentoren, of toepassing van gedifferentieerde didactiek tijdens een digitale les.

Leraren werden gedwongen om over te schakelen naar digitale hulpmiddelen om het onderwijs mogelijk te maken, en er moest over de organisatie van het onderwijs worden nagedacht: onder meer over het aanpassen van lesroosters, het vinden van geschikte programma's om lessen op afstand te kunnen geven en het zoeken naar mogelijkheden om leerlingen in diverse thuisleerplekken te betrekken bij de les. Op alle fronten lagen er opdrachten voor het onderwijs. Het vermogen van het onderwijs, scholen en besturen om deze opdrachten aan te gaan varieerde van school tot school. OECD (2020) laat in een notitie over Nederland zien dat leerlingen, leraren en schoolleiders voor corona overwegend significant lager scoren op factoren als bekendheid met digitale technologie en innovatiebereidheid en participatie in professionele leergemeenschappen dan gemiddeld in de andere OECD; dat in ogenschouw nemende kunnen we constateren dat scholen de nodige veerkracht hebben gegenereerd om het onderwijs op de uitdagingen van Covid-19 aan te passen.

Evengoed werd in de eerste voortgangsrapportage van het Nationaal Programma Onderwijs (MinOCW, 2021) over de leerprestaties geconstateerd dat in de onderbouw van het vo (waar groep 8 van het basisonderwijs net was ingestroomd) de vertragingen op sommige gebieden aanzienlijk waren en dat leerlingen in het vmbo en de havo meer op achterstand waren komen te staan dan leerlingen in het vwo. Het onderliggende onderzoek wees er bovendien op dat het in het vmbo moeilijker zou zijn om deze vertragingen in te halen dan in het vwo. De impact van corona bleek het grootst voor leerlingen die ook al voor corona op achterstand stonden.

Er werden veelvuldig zorgen geuit en hypothesen geformuleerd over effectiviteit van het thuisleren, de ontwikkeling van leerachterstanden, achterstanden in de ontwikkeling van metacognitie, en van vertragingen in sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen. Daarbij liet onderzoek zien dat bestaande vormen van ongelijkheid op sociaal, materieel en cultureel gebied alleen maar toenamen tijdens de coronapandemie. In de beginperiode speelde het gebrek aan computers om thuisonderwijs mogelijk te maken. De kansongelijkheid, die al hoog op de agenda stond, zou alleen maar worden vergroot. Onderzoek heeft inmiddels laten zien dat leerlingen in de minst kansrijke thuissituaties de grootste risico's lopen op negatieve gevolgen van de schoolsluitingen voor hun leervorderingen (Bol, Belfi & Borghans, 2020; Haerlemans, et al., 2022; Hooge, 2021).

Parallel aan bevindingen op het vlak van cognitieve leervertragingen rezen zorgen over het welbevinden en sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen. Onderzoek onder adolescenten laat inmiddels zien hoe bepaalde klachten, zoals depressiviteit onder jongeren, zijn toegenomen in coronatijd (Barendse, et al., 2022); en dat die zich onder bepaalde groepen leerlingen sterker voordoen dan onder andere groepen (Boer et al., 2022). In onderzoek met kwaliteitsonderzoeksgegevens in coronatijd van scholen in het voorgezet onderwijs wordt duidelijk hoe een verminderd welbevinden en problemen in de sociaal-emotionele ontwikkeling samenhangen met motivatie voor leren, specifiek voor leerlingen die om welke reden dan ook thuis niet rustig en geconcentreerd konden werken (zie Geijsel, Jenniskens & Van Langen, 2020 en 2022). De doorwerking ervan in onderwijsprestaties blijkt lastiger vast te stellen, onder andere omdat er nauwelijks structurele grootschalige databestanden beschikbaar blijken over welbevinden én leerprestaties voor, tijdens en na corona; met name in het voortgezet onderwijs.

Met alle aandacht voor de schoolgebouwsluitingen en de flexibiliteit die dit van alle partijen vroeg, leerden we snel en veel over het vormgeven van afstandsonderwijs op school. Tegelijkertijd is er gedurende de

periode van afstandsonderwijs ook veel geleerd over 'onderwijs buiten de school'. De betrokkenheid van ouders bij het leren van hun kinderen (thuisbetrokkenheid) nam in de beginperiode van de coronapandemie enorm toe; de 'kiss and ride' maakte in veel gezinnen plaats voor huiswerkbegeleiding aan de keukentafel. Ouders die hun kinderen gingen begeleiden, volgden van dichtbij hoe 'leren' werkt en wat er allemaal bij komt kijken. Het was in de periode van de eerste lockdown merkbaar dat het respect voor de kundigheid en betrokkenheid van leerkrachten en docenten toenam, zowel onder leerlingen als ouders. Het was de "periode waarin de samenleving nog eens extra besepte hoe belangrijk scholen eigenlijk zijn - voor de ontwikkeling van leerlingen en studenten en voor hun welbevinden" (Staat van het Onderwijs, 2021, p. 5) maar ook een opleving van begrip voor de economische functie (opvang van kinderen) en sociale functie (de schoolomgeving als veilige haven, weg van mantelzorg voor zieke gezinsleden, vechten-de ouders, of familieleden met verslavingsproblematiek, Hooge, 2020).

De afhankelijkheid van thuisbetrokkenheid van ouders had een keerzijde: kinderen van academisch opgeleide ouders die vaker thuis konden werken dan andere ouders hadden er relatief de meeste voordelen van. De thuisbetrokkenheid vergrootte aldus eens te meer de (risico's op) kansongelijkheid. Het was volgens de een voorspelbaar en dus de vraag waarom we het lieten gebeuren dat schoolgebouwen werden gesloten (Knijnenburg, 2021). Volgens de ander maakt het extra duidelijk dat er meer werk gemaakt moet worden van educatief partnerschap en compenserende maatregelen zoals versterking van vaardigheden bij ouders om hun kinderen te begeleiden (Dienste, Lusse, & Denessen, 2020; Sahlberg, 2021).

Het brengt ons bij een ander terrein van gevolgen van de Covid-19 crisis: de ervaringen die in de onderwijssector zijn opgedaan met crisistheorie en de wijze waarop scholen daarbij terugvielen op de basis: onderwijsprofessionaliteit en onderwijsorganisatie (Jonk, 2021; Waslander, 2021). Op basis van onderzoek naar sturingsrelaties tussen

bestuurders en schoolleiders in het basisonderwijs tijdens de coronapandemie pleiten Honingh, Basten, Oude Groote Beverborg en Nolen (2022) ervoor om bij het begrijpen van het functioneren van onderwijsorganisaties in het Nederlandse onderwijs niet een norm van een ideale schoolpraktijk te hanteren. Hun onderzoek laat zien dat de praktische dynamiek in een onderwijsorganisatie ontstaat uit wederzijdse afhankelijkheden in het samenwerken aan de opdracht die de specifieke onderwijsorganisatie voor zich ziet. De vraag of en hoe Covid-19 pandemie, en het daarbij ingestelde Nationaal Plan Onderwijs, zich gaat vertalen naar structurele verbeteringen in deze praktische dynamiek van onderwijsorganisatie en onderwijsprofessionaliteit, kunnen we nog niet beantwoorden. Wel kunnen we lessen trekken uit de beschikbare data over een diversiteit van gevolgen van de schoolgebouwsluitingen in coronatijd, om daaruit wellicht inspiratie te ontleen voor het verandervermogen van scholen en richting van professionele ontwikkeling in de toekomst.

3 De focus van dit themanummer

De onderzoeken in dit themanummer hebben betrekking op de directe gevolgen van de schoolgebouwsluitingen voor leraren, leerlingen en hun ouders. Het zijn onderwijswetenschappelijke studies in het funderend onderwijs; de meeste betreffen het basisonderwijs, enkele het voortgezet onderwijs. Qua methoden is er gebruik gemaakt van bestaande dataverzamelingen voor zover die voorhanden was, aangevuld met data die speciaal in deze periode zijn verzameld. Het betreft kwantitatief, maar vooral kwalitatief onderzoek en mixed methods onderzoek waarin kwalitatieve data aangevuld zijn met beperkte kwantitatieve data. De studies richten zich op de bredere ontwikkeling van de leerlingen, de inzet en zorgen van leraren (micro); in mindere mate is er specifiek aandacht voor op de school als eenheid van analyse (meso). Het themanummer omvat geen beleidsonderzoek.

Deze studies geven inzicht in de gevolgen van een schoolgebouwsluiting voor de ont-

wikkeling van leerlingen en in de wijze waarop het onderwijs tijdens een schoolgebouwsluiting is georganiseerd en ervaren. De geschiedenis van schoolgebouwsluitingen kan in zekere zin gezien worden als een ongewenst, ongepland en ongecontroleerd natuurlijk onderwijswetenschappelijk experiment. Het is zo gelopen dat er massaal tot thuisonderwijs is overgegaan en alle scholen hebben op hetzelfde moment met dezelfde gevolgen moesten omgaan. Dat leerlingen thuiszitten kan veel vragen oproepen voor alle onderdelen van het onderwijs, over leerlingen, leraren, schoolleiders en bestuur, over de leeromgeving, het gebruik van ICT, over het leren en toetsen van basisvaardigheden en burgerschapsontwikkeling. In dit themanummer staat vanuit een onderwijswetenschappelijke focus vooral de vraag centraal wat gevolgen zijn voor het leren van de leerlingen in bredere zin en hoe leraren en scholen met de situatie zijn omgegaan. De focus in dit themanummer ligt met name bij de ontwikkeling van andere dan cognitieve basisvaardigheden van leerlingen: sociaal- emotionele ontwikkeling, metacognitieve vaardigheden, motivatie en dergelijke. Hoewel met het Nationaal Programma Onderwijs primair de cognitieve achterstanden dienen te worden hersteld, leven er grote zorgen over de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen; in het besef dat sociaal-emotionele ontwikkeling en welbevinden invloed heeft op motivatie voor leren en leerprestaties (Kleinjan et al, 2020). Deze zorgen zijn extra groot voor de leerlingen die niet zelf in staat zijn gebleken hun leren in coronatijd op een goede manier te continueren en daarbij extra ondersteuning konden gebruiken. Het gaat om ondersteuning vanuit de school en daarbuiten, zoals van ouders, jeugdzorg, sociaal en maatschappelijk werk. Met deze bril kunnen de studies in dit themanummer inzichten bieden in de relevantie van verbindingen in en rondom de school: ouderbetrokkenheid en educatief partnerschap. Het belang van educatief partnerschap was al onderkend, wellicht vooral in het basisonderwijs, maar dit is geïntensiveerd tijdens de coronapandemie. Het belang van educatieve partnerschappen is daarmee in het voortgezet onderwijs nu nog meer

doorgedrongen dan in het basisonderwijs.

De Covid-19 crisis maakte het belang duidelijk van schoolorganisaties die zich aan plotselinge, ongeplande omstandigheden kunnen aanpassen, niet alleen door in het kader van onderwijs op afstand te investeren in digitale leeromgevingen, maar bijvoorbeeld ook om oog te houden op zowel de cognitieve als de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen en sterk educatief partnerschap met ouders om goed onderwijs voor alle leerlingen mogelijk te maken. Ervaringen van de afgelopen jaren kunnen helpen om voorbereid zijn op een toekomst waarin vaker voor langere of kortere tijd aanpassingen nodig zullen zijn in organisatie en vormgeving van het onderwijs.

Hoewel het er op het moment van het verschijnen van dit themanummer niet op lijkt dat we snel weer met een schoolgebouwsluiting te maken krijgen, zijn deze studies niet minder relevant. De lessen die naar aanleiding van de hier gepresenteerde studies kunnen worden getrokken hebben niet alleen betrekking op situaties van schoolgebouwsluitingen. De conclusies van onderzoek naar de gevolgen van Covid-19 kunnen juist ook een inspiratie zijn voor het versterken van onderwijs in niet-virale tijden. Onderzoek naar de gevolgen van Covid-19 geeft richting aan schoolbeleid voor gelijke kansen, via onder meer het ondersteunen van zelfregulatie van leerlingen, aan betere analyses van achterstanden en ongelijkheden, en aan een sterk educatief partnerschap met ouders (Sahlberg, 2021).

Hoewel het niet de primaire focus is van de artikelen in dit themanummer, kunnen de analyses in deze studies wellicht bijdragen aan een verbeterde onderwijswetenschappelijke crisistheorie. Wat zijn onderwijskundige basisprocessen, oorzaken en gevolgen waarmee bij een crisis rekening gehouden kan worden als het gaat om het behartigen en bestuderen van onderwijskwaliteit in crisistijd? We hebben in deze inleiding enig idee meegegeven voor reflectie op de artikelen in dit themanummer en laten het aan de lezer om daarin een keuze te maken om de lessen te trekken. Zo kan er bijvoorbeeld gefocust worden op fundamentele vragen over de

ondersteuning van het leren van leerlingen: wat blijft er over als het contact in klas tussen leraar en leerling, waarin deze ondersteuning normaal gesproken samenkomt, er niet is? Hoe kunnen we die ondersteuning dan wel het beste bieden en organiseren?

Een andere lijn van reflectie betreft de vraag hoe in een crisis bestaande onderwijswetenschappelijke inzichten gebruikt kunnen worden om de gevolgen van een crisis inzichtelijk te krijgen? Bekijken we de studies met deze bril, dan kan dit leiden tot verwondering over hoe bestaand onderzoek op bepaalde velden nog relatief weinig gebruikt blijkt. Een voorbeeld is wellicht (inter-)nationaal onderzoek naar het fenomeen thuisonderwijs (Blok, 2002).

4 Bijdragen aan dit themanummer

In dit themanummer worden zeven studies gepresenteerd over onderwijspraktijken in het basis- en voortgezet onderwijs in Nederland gedurende de beginperiode van de coronapandemie. De studies staan in volgorde van de focus op leerling, leraar en school.

In de eerste studie doen Melanie Monfrance, Trudie Schils en Carla Haerlemans verslag van een onderzoek onder ruim 7000 leerlingen in het voortgezet onderwijs naar de ontwikkeling van een aantal zogeheten niet-cognitieve vaardigheden, zoals doorzettingsvermogen, houdingen ten aanzien van school en sociale relaties met klasgenoten. Zij constateren daarin interessante verschillen tussen leerlingen in het vmbo en leerlingen in havo/vwo.

Vervolgens presenteren Lisa Gaikhorst, Merlijn Karssen, Marlous Tiekstra, Marjolein Looijen en Monique Volman een mixed-methods-studie bij leraren en leerlingen naar de samenhang tussen het vormgegeven onderwijs en het welbevinden van leerlingen tijdens de schoolgebouwsluiting. Zij laten zien dat het afstandsonderwijs op uiteenlopende wijzen werd georganiseerd en dat enkele kenmerken van dit aangeboden afstandsonderwijs (onder meer het bereiken van leerlingen) positief samenhangen met het welbevinden.

Kim Stroet, Hinke Endedijk, Marijke van der Liende, Tessa Eysink, Hannie Gijlers en Dietsje Jolles hebben een vragenlijstonderzoek gedaan bij ouders en leerlingen in de bovenbouw van het basisonderwijs. Zij onderzochten hoe het ervaren schoolsucces van leerlingen samenhangt met de ondersteuning van ouders en leerkrachten. Uit hun onderzoek blijkt het belang van de ondersteuning van zowel ouders als leerkrachten.

In het vierde artikel beschrijven Luce Claessens, Moniek Schaars, Bieke de Kok en Larik Bronkhorst een mixed methods-studie naar ervaringen van basisschoolleerkrachten bij het vormgeven van leesonderwijs. Zij wijzen erop hoe moeilijk het voor leerkrachten is geweest om kwalitatief goed leesonderwijs te verzorgen ten tijde van de schoolgebuwsluiting en trekken interessante lessen voor het geven van interactieve instructies op afstand.

Heleen Pennings en Floor Manders deden onderzoek naar zelfregulatie. Zij hebben de kennis over zelfregulatie bij basisschoolleerkrachten onderzocht, en hoe de leerkrachten tijdens afstandsonderwijs en contactonderwijs aandacht hebben besteed aan de zelfregulatievaardigheden van hun leerlingen. Zij constateerden dat leerkrachten weinig kennis hadden van zelfregulatie, maar er wel aandacht aan besteden in hun onderwijs, waarbij interessante verschillen tussen afstandsonderwijs en contactonderwijs werden geconstateerd.

Welke zorgen leerkrachten hadden over hun leerlingen tijdens het thuisonderwijs was onderwerp van het onderzoek van Lotte Henrichs, Simone Polderdijk en Lisette Hornstra. Zij interviewden 20 leerkrachten over de zorgen die zij over bepaalde leerlingen hadden. Zij constateren dat er veel zorgen waren bij leraren, over de leerling zelf, maar ook over de thuissituatie. Hun resultaten geven onder meer aanleiding voor een versterking van het educatief partnerschap tussen school en ouders.

Dit educatieve partnerschap is, ten slotte, onderwerp van onderzoek van Annemie Struyf, Petrie van der Zanden, Frank Cornelissen, Femke Geijssel, Bieke Schreurs, Monique Volman, Eddie Denessen en Peter

Sleegers. Hun onderzoek naar educatief partnerschap op vijf vmbo-scholen laat zien dat er sprake was van veerkracht van scholen om het educatief partnerschap ten tijde van de schoolgebuwsluiting te versterken. Zij wijzen daarbij ook op belangrijke randvoorwaarden in de schoolorganisatie die daartoe bijdragen, zoals sterke interne en externe netwerken.

Noten

1. Namens de volledige gastredactie
 - Eddie Denessen (RU/UL)
 - Femke Geijssel (Tias)
 - Petrie van der Zanden (RU)
 - Monique Volman (UvA)
 - Frank Cornelissen (UvA)
 - Annemie Struyf (UvA)
 - Bieke Schreurs (UvA)
2. Zie: <https://www.zonmw.nl/nl/over-zonmw/coronavirus/onderzoek-naar-corona-en-covid-19/effect-op-de-maatschappij/>
3. Zie: <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/tijddlijn-maatregelen-covid>

Literatuur

- Barendse, M. E., Flannery, J., Cavanagh, C., Aristizabal, M., Becker, S. P., Berger, E., ... & Pfeifer, J. H. (2022). Longitudinal Change in Adolescent Depression and Anxiety Symptoms from before to during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Research on Adolescence*, July, 1-18.
- Blok, H. (2002). De effectiviteit van thuisonderwijs: een overzicht van onderzoeksresultaten. *Nederlands Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 14(4), 151-163.
- Boer, M., van Dorsselaer, S., de Looze, M., de Roos, S., Brons, H., van den Eijnden, R., Monshouwer, K., Huijnk, W., ter Bogt, T., Vollebergh, W., & Stevens, G. (2021). *HBSC 2021. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Bol, T., Belfi, B., & Borghans, L. (2020). Thuisonderwijs tijdens de corona-crisis. *ROA External Reports*.
- Dienske, R., Lusse, M., Denessen, E. (2020). Ouders en onderwijs op afstand in coro-

- natijd. *Didactiefonline*. Geraadpleegd via: <https://didactiefonline.nl/artikel/ouders-en-onderwijs-op-afstand-in-coronatiejd>
- Geijsel, F., Jenniskens, T., & Van Langen, A. (2020). *Leren in coronatijd: Eindrapport vragenlijst-onderzoek onder leerlingen in het Voortgezet Onderwijs*. Nijmegen: Radboud Docenten Academie / KBA Nijmegen.
- Geijsel, F., Jenniskens, T., Langen, A. van (2022). *Welbevinden, motivatie en zelfregulatie van leerlingen tijdens de coronapandemie*. Nijmegen: Stichting OOK & KBA Nijmegen.
- Haelermans, C., Korthals, R., Jacobs, M., de Leeuw, S., Vermeulen, S., van Vugt, L., ... & de Wolf, I. (2022). Sharp increase in inequality in education in times of the COVID-19-pandemic. *Plos one*, 17(2), e0261114.
- Honingh, M., Basten, F., Beverborg, A. O. G., & Nolen, M. (2021). *Aard en doorwerking van sturingsrelaties: de sleutel tot toekomstgericht onderwijs?* Nijmegen: Institute for Management Research, Radboud University.
- Hooge, E. (17 april 2020). Nu zien we hoe waardevol onze juffen, meesters en scholen zijn. *Financieel Dagblad*, opinieartikel. Geraadpleegd via: <https://www.onderwijsraad.nl/actueel/nieuws/2020/04/17/column-fd-nu-zien-we-hoe-waardevol-onze-juffen-meesters-en-scholen-zijn>
- Hooge, E. (2021). Onderwijs. Herstel na de coronacrisis als opmaat voor noodzakelijke structurele verbetering. In: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). *COVID-19: Expertvisies op de gevolgen voor samenleving en beleid* (pp.46-52). Den Haag: WRR/KNAW.
- Inspectie van het Onderwijs (2021). *De staat van het onderwijs 2021*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jonk, A. (2021). Yossarian leeft. De onderwijspraktijk in tijden van Corona. In: *Essaybundel institutionele verhoudingen tijdens en na crisistijd* (pp. 30-40). Den Haag: Programmadiectoraat Samenleving en Covid-19.
- Kleinjan, M., Pieper, I., Stevens, G. W. J. M., Van de Klundert, N., Rombouts, M., Boer, M., & Lammer, J. (2020). *Geluk onder druk?: Onderzoek naar het mentaal welbevinden van jongeren in Nederland*. Den Haag: UNICEF Nederland.
- Knijnenburg, M. (2021). Ongehoord!? In: *Essaybundel institutionele verhoudingen tijdens en na crisistijd* (pp. 14-23). Den Haag: Programmadiectoraat Samenleving en Covid-19.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2021). *Nationaal programma onderwijs. Eerste voortgangsrapportage*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Geraadpleegd via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/10/28/eerste-voortgangsrapportage-nationaal-programma-onderwijs>
- OECD (2020). *School education during COVID-19: Were teachers and schools ready? The Netherlands Country note*. Paris: OECD. Geraadpleegd via: <https://www.oecd.org/education/Netherlands-coronavirus-education-country-note.pdf>
- Sahlberg, P. (2021). Does the pandemic help us make education more equitable? *Educational Research for Policy and Practice*, 20, 11-18.
- Waslander, S. (2021). Covid-19 en bestuurlijk (on)vermogen in het onderwijs. In: *Essaybundel institutionele verhoudingen tijdens en na crisistijd* (pp. 41-52). Den Haag: Programmadiectoraat Samenleving en Covid-19.